

УДК 342.1

П. І. АРНАУТОВ

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

ХАРАКТЕР ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЯК КРИТЕРІЙ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 4(27), с. 5–8

Проблема визначення характеру і специфіки співвідношення держави і права може бути охарактеризована як одна з пріоритетних, оскільки вона пов'язана з цілим комплексом інших питань, які лежать в основі сучасного осмислення таких явищ, як держава, право і правова державність.

Проблема співвідношення держави і права є одним з пріоритетних напрямів дослідження сучасної науки теорії держави і права. Справді, одним з ключових питань юридичної науки є не стільки визначення того, що саме являють собою окремо взяті держава і право, скільки встановлення тих механізмів і специфіки їх взаємозв'язку, що дають змогу вживати таке поняття, як “правова держава”. Водночас необхідно наголосити на тому, що розвиток сучасної держави і набуття нею нових форм і властивостей (у тому числі й під впливом процесів глобалізації та універсалізації права) зумовлює потребу в переосмисленні цілого ряду класичних концепцій, які традиційно описували взаємодію цих двох елементів.

Актуальність дослідження проблеми взаємодії держави і права як одного з основних критеріїв визначення правової державності зумовлюється кількома причинами. По-перше, намагаючись визначити цілісне поняття правової держави, переважна кількість як вітчизняних, так і зарубіжних авторів зазначають такі її ознаки, як верховенство права, розподіл державної влади, законність, пріоритет прав людини і громадянина тощо. Саме

в такий спосіб поняття правової держави визначає О. Скакун [1]. У такий самий спосіб до тлумачення феномена правової державності підходить В. Тимошенко, яка пише про основоположне значення ряду принципів, серед яких вона виділяє насамперед принцип захищеності прав громадян від посягань як з боку інших громадян, так і від влади [2]. Однак незважаючи на всі відмінності у переліку тих ознак, які окремі дослідники характеризують як визначальні, практично всі вони визнають те, що саме характер співвідношення держави і права є тією базовою ознакою, яка, зрештою, дає можливість встановити, наскільки та чи інша держава може вважатись правовою. З огляду на це, особливої актуальності набуває дослідження характеру взаємодії держави і права, яке фактично складає основу будь-яких теорій феномена правової державності. По-друге, не викликає сумніву, що саме визначення характеру взаємовідносин між правом і державою відіграє одну з центральних ролей як в процесі практичної реалізації моделі правової держави, так і в ході наукових юридичних розвідок, які ставлять за мету розробку об'єктивної картини правової дер-

жавності, а також з'ясування її сутності та змісту. У цьому аспекті поза всебічним аналізом співвідношення держави і права унеможливується побудова цілісної теорії правової держави, її організації, функціонування і розвитку. По-третє, в сучасній вітчизняній юридичній науці досі відчуються ремінісценції усталеного за радянських часів “етатистського” тлумачення права, коли воно розуміється як один з численних продуктів діяльності державної влади, що служить для регулювання, нормування і контролю суспільних відносин і здійснення процесів суспільного управління. Таке незаперечне і майже абсолютне домінування держави над правом виступає істотною перешкодою в теоретичному переосмисленні як сутності держави, так специфіки тієї системи кореляцій, які встановлюються між державою і правом в умовах правової державності.

Таким чином, ставлячи за мету дослідити характер взаємодії держави і права як один з фундаментальних критеріїв визначення правової державності, ми маємо вирішити такі завдання: а) критично переосмислити засади класичного етатистського тлумачення проблеми співвідношення держави і права; б) виявити причини, що спричиняють перехід до моделі правової державності; в) охарактеризувати новий тип взаємозв'язку між державою і правом, який притаманний для правової держави.

Утім, продовжуючи наше дослідження, слід зробити одне методологічне уточнення. Річ у тім, що зазначений вище етатистський підхід до тлумачення взаємозв'язку держави і права не можна асоціювати виключно зі специфікою розвитку радянської юридичної науки. Адже прибічники етатистського підходу до проблеми взаємодії держави і права доволі часто висувають такі аргументи. По-перше, держава виступає безпосереднім фактором встановлення та гарантування реалізації правових норм, і за умов відсутності державної влади втрачає сенс апеляція до права як до специфічного інституту. По-друге, держава здійснює вплив на право в таких сферах діяльності, як правотворчість, правореалізація та охорона права. По-третє, саме державний примус виступає гарантією, якою підкріплюється право, завдяки чому посилюється правопорядок і утворюється нормальна правова атмосфера для плідної взаємодії держави і суспільства, а також окремих членів цього суспільства. По-четверте, саме держава може змінювати право, виражене в державних законах [3]. На підставі цих аргументів робиться висновок про первинний характер держави, а

також про її креативну функцію стосовно права. Прямо протилежним до зазначеного є юснатуралістичний підхід (його докладний аналіз можна зустріти в науковому циклі змістовних статей С. Рабіновича [4]), який передбачає існування права раніше від держави. Воно не лише спричиняє появу держави, а й повністю і суцільно визначає її діяльність. Надаючи пріоритетного значення праву, для зазначеного підходу властивий наголос на організуючій функції права, яке відіграє роль формоутворюючого фактора щодо держави. Цей вплив права на державу виявляється в тому, що воно: організує взаємовідносини між державою та громадянами; визначає межі діяльності державної влади; надає діяльності держави юридичної форми; утворює систему контролю над діяльністю органів державної влади; виступає основним засобом легітимації державного примусу.

На перший погляд може видатися, що виходячи з визначення правової держави як “держави зв'язаної правом, в якій право гарантує передбачуваність і надійність дій державної влади” [5], єдиною прийнятною позицією щодо співвідношення держави і права є тільки другий підхід, оскільки, якщо держава є зв'язаною правом, то вона, тим самим, є похідним від нього явищем. Проте, як переконливо демонструють В. Нерсесянц та Н. Варламова, подібний висновок не може вважатися правильним, оскільки для концепції правової держави вирішальне значення відіграє не стільки визначення того, що є “вищим”, скільки те, яким чином тлумачиться саме право [6]. Водночас, якщо у визначення правової держави як держави зв'язаної правом додати поняття позитивного права, ми отримуємо доволі органічне поєднання моделі правової держави із концепцією домінування держави над правом. У цьому випадку під “домінуванням”, як зазначає В. Бабаєв, розуміється неможливість існування позитивного права поза державної правотворчої діяльності [7], а також пріоритет державного права над індивідуальним правом. Принагідно зазначимо, що саме таке розуміння правової держави впливає з поглядів Гегеля, який визначав право держави як найвище право, оскільки в ньому відбивається свобода у її конкретному образі [8].

Таким чином, говорячи про необхідність відходу від класичної альтернативи “право чи держава”, можна відмітити формування ряду нових юридичних теорій, які дають можливість принципово, по-новому, подивитися на проблему співвідношення держави і права. Зокрема, нині дедалі більше прибічників набуває методологічна пози-

ція, відповідно до якої у правовій державі держава завжди може бути визначена як право, реалізоване у формі нормуючої діяльності, а право — як держава у формі нормованого стану [9]. Це означає, що в умовах правової державності право і держава доповнюють одне одного: держава стає правою рівно настільки, наскільки вона підпадає під владу права, а право набуває своєї сили, оскільки воно гарантується силою державної влади. Зазначений зв'язок між державою і правом виявляється в тому, що, виступаючи на перших етапах як офіційне державне утворення і продукт діяльності державної влади, право поступово набуває свого самобутнього та унікального статусу. Зазначена трансформація у відносинах між правом і державою спричиняється внутрішнім розвитком самого права, яке поступово проходить ряд стадій від “права сили” до “гуманістичного права сучасного громадянського суспільства” [10]. У результаті чого право стає реальним цивілізуючим фактором щодо влади і державної діяльності. Специфіка цього взаємозв'язку полягає в тому, що природна властивість державної влади до розширення своєї компетенції та свого впливу з часом стикається з суттєвою перешкодою, якою виступає право. Тому, виявляється, що не лише держава може впливати на право, але й право набуває специфічних повноважень, які проявляються в його здатності обмежувати державну владу. Отже, висвітлюючи характер взаємозв'язку між правом і державою, С. Алексєєв фактично виділяє дві складові цього процесу. По-перше, це історичний аспект. З цієї позиції право виступає як породження держави, чи, інакше кажучи, як таке явище, яке має своїм джерелом і основою державу, державну владу і державні інститути. По-друге, це структурно-функціональний аспект. Відповідно до нього право і держава виступають уже не в формі причини і наслідку, а як рівноправні явища, коли, забезпечуючи реалізацію права і дотримання належного рівня правопорядку, держава опиняється в такому самому становищі як й інші об'єкти правового регулювання. Виокремлення цього структурно-функціонального елементу у взаємовідносинах держави і права дає підстави говорити вже не про державу взагалі, а виключно про правову державу. Це пояснюється тим, що визнання обмеженості державної влади правом означає заперечення за її політичним режимом ознак авторитарності чи тоталітарності [11].

Щоправда, подібна необхідність в обмеженні влади існує не тільки за умов тоталітарних та авторитарних політичних режимів, а й у випадку

демократичної держави. Характеризуючи демократію як правління народу, ми не повинні ідеалізувати її, оскільки навіть найдемократичніша держава потребує на наявність державного апарату, який буде природно прагнути до вирішення державних і суспільних проблем шляхом вольових адміністративних рішень, які під гаслами ефективності можуть ставити під загрозу права і свободи народу. Тому такий відомий сучасний теоретик демократії, як Роберт Даль, описуючи інститути демократії, наголошує на необхідності забезпечення верховенства права щодо державної влади, а також на безумовному дотриманні загальних громадянських прав. З огляду на це, ніхто з людей, на яких поширюється юрисдикція державної влади, не може бути позбавлений таких прав, як: право участі у вільних та справедливих виборах посадових осіб держави; право на утворення незалежних політичних організацій; право на свободу слова і думки; право на доступ до альтернативних джерел інформації; право на інші свободи і можливості, які є необхідними для ефективного функціонування політичних інститутів демократії.

Отже, вказуючи на два типи відносин між державою і правом, ми повинні використовувати не просто загальне поняття держави, але більш точні визначення. У першому випадку, йдеться про правову державу, в якій держава є обмеженою правом і правовими нормами. Юридичною формою виразу зазначеного типу взаємозв'язку виступають чисельні конституційні положення, які в тих чи інших варіаціях зустрічаються практично в усіх без винятку конституціях сучасних демократичних держав. Скажімо, в Конституції України це статті 3 та 8, в яких зазначається, що: а) права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; б) в Україні визнається і діє принцип верховенства права. В іншому випадку, коли держава виступає незаперечним доміном у відносинах “держава — право”, ми повинні застосовувати поняття тоталітарної держави. В результаті чого двом типам взаємовідносин між правом і державою фактично відповідатимуть такі дві типологічні моделі: а) правова держава — право — правовий закон; б) авторитарно-тоталітарна держава — закон.

Таким чином, на основі проведеного аналізу співвідношення держави і права як головного критерію визначення правової державності ми можемо сформулювати такі висновки. По-перше, поряд з традиційно усталеним в юридичній науці одностороннім підходом до тлумачення зв'язку права і держави, який виходить з надання визна-

чальної ролі тільки одному з зазначених суб'єктів взаємовідносин, ми маємо всі підстави, щоб говорити про існування принаймні ще одного підходу, який наголошує на нерозривності таких явищ, як держава і право, а також на існуванні двостороннього взаємозв'язку між ними. По-друге, наголос на такій ознаці правової державності, як верховенство права, не означає заперечення впливу держави та органів державної влади на формування і розвиток права. У цьому сенсі держава має прямий вплив як на формування джерел права, так і на забезпечення його реалізації у суспільних відносинах. По-третє, розвиток правової держави, становлення її інститутів, якнайповніше забезпечення реалізації прав і свобод громадян, підвищення якості та ефективності законодавства передбачає не лише вдосконалення правової системи, а й обов'язкове піднесення ролі держави, яка має отримати всі необхідні можливості для перетворення формально проголошеного права на реальні і чинні правовідносини.

Разом з тим, необхідно наголосити, що проблема визначення характеру і специфіки співвідношення держави і права може бути охарактеризована як одна з пріоритетних і перспективних тем для подальших юридично-наукових досліджень, оскільки вона пов'язана з цілим комплексом інших питань, які лежать в основі сучасного осмислення таких явищ, як держава, право і правова державність.

Досліджено специфіку взаємодії держави і права в умовах реалізації моделі правової держави. Розкрито зміст феномена визначеності правом як визначального критерію правової держави, окреслено його роль і значення для функціонування правової держави.

Исследуется специфика взаимодействия государства и права в условиях реализации модели правового государства. Раскрыто содержание феномена правоопределенности как основного критерия правового государства, анализируется его роль и значение для функционирования правового государства.

The article studies the specifics of interrelation of the state and right in the conditions of realization of a state of law model. The author analyses the content of the phenomena of defining by right as a main criteria of the state of law, explicates its role and meaning for the functioning of the state of law.

Література

1. Скакун О. Ф. Теория государства и права. — Х.: Консум, 2000. — С. 153–154.
2. Тимошенко В. І. Юридична рівність громадянина і держави // Правова держава. — К.: Наук. думка, 1994. — Вип. 5. — С. 59.
3. Явич Л. С. Право и общественные отношения (основные аспекты содержания и формы советского права). — М.: Юрид. л-ра, 1971. — С. 25.
4. Рабінович С. Нормативні образи "природного": римське право і сучасність // Вісн. Акад. правових наук України. — 2008. — № 2 (53). — С. 47–56; Рабінович С. Природно-правовий підхід у державно-юридичній діяльності // Вісн. Акад. правових наук України. — 2009. — № 3 (58). — С. 135–144.
5. Козлова Е. И., Кутафин О. Е. Конституционное право Российской Федерации. — М.: Юристъ, 1995. — С. 98.
6. Проблемы общей теории права и государства / Под ред. В. С. Нерсесянца. — М.: НОРМА, 2002. — С. 714–715.
7. Теория государства и права / Под ред. В. К. Бабаева. — М.: Юристъ, 2002. — С. 198.
8. Гегель Г. В. Ф. Философия права. — М.: Мысль, 1990. — С. 95.
9. Гаджиев К. С. Политическая философия. — М.: ОАО "Экономика", 1999. — С. 286–287.
10. Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999. — С. 327.
11. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. — К.: Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. — С. 401.

Надійшла 21 жовтня 2010 р.